

УДК 282

І. І. Хоркава,*аспірант кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»*

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА СЕМІНАРІЯ У ЛЬВОВІ (1783–1929 РР.) ЯК ПОПЕРЕДНИЦЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті розглядаються окремі аспекти обставин заснування Греко-католицької богословської академії у Львові, що постала на базі іншого навчального закладу – духовної семінарії, яка діяла у Львові з 1783 р.

Зазначено, що греко-католицька семінарія у Львові виникла з ініціативи імператора Австрійської імперії Йосифа II, а її першим ректором став майбутній галицький митрополит А. Ангелович. У публікації міститься аналіз специфіки навчально-виховної діяльності цієї інституції, зокрема її зорієнтованість на підготовку генерації такого греко-католицького кліру, який був би спроможний потужно впливати на всі сфери життя своїх парафіян. Водночас особливо наголошено на ролі митрополита А. Шептицького та Й. Сліпого у розвитку семінарії та створенні на її основі Греко-католицької богословської академії (1929 р.).

Ключові слова: *Греко-католицька семінарія у Львові, Греко-католицька богословська академія, питомці, Українська греко-католицька церква, митрополит А. Шептицький, семінаристи.*

Greek Catholic Seminary in Lviv (1783–1929) as a predecessor of Greek Catholic Theological Academy

The article deals with some aspects of circumstances of establishment the Greek Catholic Theological Academy in Lviv which arose on the base of the other educational institution – seminary which had been working since 1783.

It is reported that Greek Catholic Seminary in Lviv appeared on the initiative of an emperor of Austrian Empire Yosyph II, and its first rector became

A. Anhelovych, the future Galician metropolitan. The article gives a detailed analysis of educational peculiarities of the activity of this institution, especially its orientation on the training of generation of Greek Catholic clerdy who will be able to have a great influence on all the spheres of their parishioners life. It is stressed on the role of metropolitan A. Sheptytskyi and Yo. Slipyi in the thorough development of the seminary and foundation on its base the Greek Catholic Theological Academy.

Key words: *Greek Catholic Seminary in Lviv, Greek Catholic Theological Academy, seminarists, Ukrainian Greek Catholic church, metropolitan A. Sheptytskyi.*

Актуальність обраної теми обумовлюється тим, що попри наявність низки публікацій різного рівня, присвячених заснуванню Греко-католицької богословської академії у Львові (1929 р.), досі недостатньою мірою висвітлено те, що вона постала на основі Греко-католицької семінарії, яка функціонувала у Львові з 1783 р.

Мета наукової розвідки полягає у з'ясуванні обставин виникнення Греко-католицької семінарії у Львові, виявлення основних віх її історії, а також чинників, які сприяли заснуванню на її базі Греко-католицької богословської академії.

У 1920–1930-х рр. діяльність Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) охоплювала душпастирську, культурно-просвітницьку та наукову сфери. Серед важливих засад її діяльності тодішній митрополит Андрей Шептицький (1901–1944 рр.) убачав розвиток богословської науки, рівень якої на початок 1920-х рр. не відповідав потребам часу. Через антиукраїнську політику польського уряду вирішення питання організації вищого богословського навчального закладу затягувалося. Тільки після укладання 1925 р. конкордату між Польською державою та Апостольською столицею для УГКЦ виникли сприятливі умови для його створення. Відтак 8 травня 1925 р під час 35-ї конференції єпископів УГКЦ було прийнято рішення розпочати підготовчу роботу зі створення академії [1, с. 86].

Відповідальність за організацію такого навчального закладу митрополит А. Шептицький поклав на ректора Греко-католицької духовної семінарії Йосифа Сліпого. З метою вивчення організації вищих шкіл та запозичення досвіду роботи у них Й. Сліпий відвідав Італію, Німеччину, Францію та Великобританію [14, арк. 6]. У листопаді 1927 р. доцільність і значимість створення академії стали предметом обговорення на засіданнях Богословського наукового товариства і Митрополичої консисторії, під час яких з основною доповіддю про значення академії виступив Й. Сліпий [16, арк.1]. Завдяки підтримці митрополита А. Шептицького він розробив статут майбутнього вищого закладу. Цей документ був затверджений 28 лютого 1928 р. Саме відтоді розгорнувся процес інтенсивної підготовки адміністративного апарату, підбору професорсько-викладацького колективу та розробки ним навчальних програм. Наслідком усієї цієї праці стало те, що 6 жовтня 1929 р. відбулося урочисте відкриття Греко-католицької богословської академії у Львові. Про підсумки проведення організаційної роботи ректор академії Й. Сліпий повідомив у Рим кардинала Сіренцо, обґрунтувавши доцільність відкриття цієї вищої богословської школи [15, арк. 39]. Варто зазначити, що на теренах тодішньої

Польської держави це був єдиний український вищий навчальний заклад, що був організований на зразок католицьких навчальних закладів Європи [10, с. 141]. Отже, оскільки Греко-католицька богословська академія у Львові була організована на базі Греко-католицької духовної семінарії, то виправдано дослідити основні віхи її становлення та розвитку.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на українських землях виникають перші духовні семінарії. До того часу майбутні клірики навчалися в різних освітніх закладах, зокрема колегіях, а також братських чи монастирських школах [2, с. 36]. Проте зазвичай у них вступало небагато юнаків, оскільки діти представників заможних верств населення навчалися переважно у латинських школах, де часто полонізувалися.

Першим навчальним закладом, у якому отримували освіту греко-католики Галичини, була семінарія при церкві св. Варвари у Відні. Офіційно вона називалася «Королівською греко-католицькою генеральною семінарією у Відні при св. Варварі» (*Regium generale Seminarium Graco-Catholicum Viennae ad Sanctam Barbaram*) [12, с. 27], але у щоденному вжитку та діловодстві зазвичай використовувалася її скорочена назва – «Барбареум». Вона була створена 1774 р. для греко-католиків Австрійської імперії та спочатку призначалася для румунів із Семигороддя (Угорщина), а також хорватів і сербів. Проте на прохання львівських єпископів у ній було дозволено навчатися й вихідцям із Галичини. За час свого навчання молоді галичани мали змогу познайомитися з юнаками – вихідцями з інших земель, а відтак детальніше дізнатися про їхню історію та особливості духовно-культурного життя. Із цього приводу доречно зазначити, що за час існування «Барбареуму» (1774-1784 рр.) у ньому навчалось 29 осіб із Галичини. Тут виховувалося нове покоління освічених священників, зокрема немало майбутніх професорів та ректорів греко-католицьких семінарій [3, с. 31]. За десять років існування цей навчальний заклад зробив неабиякий внесок у підготовку не тільки кадрів греко-католицького кліру, а й діячів культури, оскільки з його стін вийшло 6 єпископів, 16 крилошан, 10 професорів університету та єпархіальних семінарій, 8 ректорів семінарій і 8 письменників. О. Барвінський, наголошуючи на значенні «Барбареуму» для національної самосвідомості галичан, зауважив, що «до духовної семінарії у Відні приймано питомців з Мукачівської і Пряшівської єпархій, а взаємне пізнання з питомцями Львівської й Перемишльської єпархій розбуджувало почуття приналежності всіх до одного українського народу» [12, с. 27-28].

Зрештою, 1783 р., з ініціативи імператора Австрійської імперії Йосифа II у Львові було засновано дві генеральні семінарії – римо-католицьку та греко-католицьку. Для першої з них було відведено приміщення монастиря кармеліток взутих, а для другої – споруду монастиря домініканок. Наслідком його релігійної реформи стало закриття «Барбареуму» у 1784 р., розформування багатьох монастирів, створення релігійного фонду для утримання семінарій і богословських закладів.

Ще одним нововведенням Йосифа II було заснування на ідеях Просвітництва семінарій з обов'язковою середньою освітою вихованців, знанням латини та німецької мов, а також університетських студій. Підготовка кліру передбачала обов'язкове навчання на богословському факультеті. Саме тоді було вирішено організувати роботу з відкриття університету у Львові, в якому змогли б продовжувати навчання випускники семінарій. Позитив створення такої інституції полягав передусім у появі нового покоління справді освіченого духовенства [4, с. 9]. Отже, тогочасна австрійська влада зробила неабиякий внесок у підняття рівня освіти уніатського духовенства.

Першим ректором Генеральної греко-католицької семінарії став майбутній галицький митрополит Антін Ангелович (1808-1814 рр.). Зазначимо, що умови навчання в наданому їй приміщенні були далекими від належних. Та й вигляд споруди семінарії більше нагадував в'язницю, ніж духовний заклад. Водночас у ній гостро відчувався брак спалень, кімнат для спільного навчання, а з 1806 р. – аудиторій, оскільки в частині приміщень була розміщена російська військова лікарня. Пізніше, під час військових дій 1812 р., у стінах семінарії певний час розміщувався військовий склад [22, с. 23]. З часом запозв'язаність її керівництва привела до налагодження умов проживання студентів та забезпечення регулярного навчально-виховного процесу.

Навчання у Генеральній греко-католицькій семінарії тривало шість років. Перші п'ять із них студенти вивчали богословські дисципліни, а впродовж шостого вони набували практичних навичок. Під час щотижневих випробовувань із усіх дисциплін обов'язково був присутнім настоятель. Зміст навчальних курсів студентів семінарії зосереджувався насамперед на поглибленні їхніх знань у царині богослов'я, а також набутті вмінь проведення обрядів та оволодінні церковним співом. Філософські та богословські студії спочатку відбувалися в аудиторіях семінарії, а з 21 жовтня 1784 р., коли цісарським декретом у Львові було засновано університет із чотирма відділеннями, саме туди було перенесено її богословський підрозділ. 1787 р. для тих студентів, які не володіли латиною, було організовано так зва-

ний Studium Ruthenium, де було запроваджено навчання народною мовою. Слід зауважити, що до 1795 р. на богословському відділенні Львівського університету викладали, крім доктора Івана Потоцького, лише українці [12, с. 29-30].

Серед навчальних дисциплін семінарії важливу роль відігравали ті, які стосувалися господарської справи. Це робилося для того, щоб священики були спроможними навчати свою паству культури господарювання. Відтак досить тривалий час навчання у цьому закладі сприяло не лише здобуттю майбутніми греко-католицькими священиками якісної освіти, але й формуванню у них уміння застосовувати набутки у повсякденному житті.

1790 р., уже після смерті імператора Йосифа II, за розпорядженням його наступника Леопольда II усі генеральні семінарії в Австрійській імперії були закриті. Однак завдяки клопотанням греко-католицьких єпископів Львівська генеральна семінарія відновила свою діяльність, а останні отримали право здійснювати над нею верховний нагляд. Зрештою, у січні 1808 р., імператор передав семінарію під безпосереднє керівництво митрополита А. Ангеловича. Це сприяло тому, що її керівництво отримало більше прав у здійсненні навчально-виховної роботи.

Восени 1889 р., уже за ректорства Олександра Барвінського, було завершено спорудження нової будівлі семінарії на сучасній вул. Коперника, 36. Звісно, її нові приміщення були більш пристосованими до потреб навчання та проживання студентів. Це сприяло тому, що її вихованцями були не лише юнаки зі Львівської архієпархії, але й Перемишльської та Станіславської єпархій. Найбільш здібні з них продовжували освіту, а з часом деякі з них здобували докторські ступені у європейських навчальних закладах, в Центральній греко-католицькій духовній семінарії та Інституті Августінеум у Відні, Урбаніанській папській колегії у Римі та низці інших.

На кінець XIX ст. в Австро-Угорській імперії змінюється вектор духовної освіти з парафіяльно-буденної, яка була покликана належним чином підготувати священика-практика, на духовно-богословську. Це, безумовно, сприяло підвищенню рівня фаховості майбутнього греко-католицького клірика. Саме тому на початку XX ст. Львівською греко-католицькою семінарією керували вже переважно молоді особи, які відчували потреби часу та необхідність певних змін. Молоде освічене духовенство здобуло університетську освіту, що сприяло появі значної кількості докторів богослов'я, а це, у свою чергу, справляло вплив на піднесення рівня богословської науки [3, с. 32].

1910 р. митрополит А. Шептицький ректором семінарії призначив Йосифа Боцяна. За час його керівництва цей навчальний заклад відчутно розквітнув. Новопризначений ректор намагався виховати тип такого священика-громадянина, якого вимагало тодішнє повсякденне і церковне життя. Він, зокрема, пильно стежив, щоб питомці (так тоді називали семінаристів) не лише оволоділи обрядом, але й полюбили його. Водночас у навчальній програмі збільшувався об'єм загально-освітніх предметів. Крім фахових дисциплін, які викладались у семінарії, у ній розгорнулася гурткова робота. У подальшому Й. Сліпий її досвід використовує для організації поглибленої самостійної роботи студентів Греко-католицької богословської академії. Так, літературно-науковий гурток семінарії проводив різноманітні заходи з літератури, філософії та низки суспільних дисциплін. Агрономічний – організовував екскурсії до зразкових господарств у передмісті Львова. Водночас просвітницький гурток у святкові дні розважав своїх членів різноманітними читаннями і здійснював богослужіння, виховуючи у найбідніших верств українського народу національну свідомість і відданість своїй церкві [6, с. 78-79]. Отже, під керівництвом Й. Боцяна семінарія активно розвивалася. Це стало запорукою того, що священики, котрі виходили з її стін, намагалися не тільки виконувати свої безпосередні обов'язки, а й суттєво розширювати можливості свого впливу на широкі верстви населення. Видається, що саме остання обставина впливала із реалій повсякденності, оскільки у сільській місцевості ці душпастирі зазвичай були чи не єдиними освіченими людьми.

З початком Першої світової війни, коли російські війська зайняли Львів, семінарія, як і більшість інших установ, була закрита. Свою діяльність вона відновила 1915 р. Але й після цього її становище було скрутним, оскільки австрійці пристосували її приміщення під військовий госпіталь. Із цього приводу наприкінці 1920 р. папа Пій XI був вимушений провести перемовини з вищою військовою владою. Вони виявилися успішними, оскільки сприяли поверненню приміщень семінарії у відомство Митрополичого ординаріату УГКЦ [9, с. 470]. Ним керівництво семінарією було доручено отцям василіанам, зокрема Теодозію Галушинському. Згідно з умовою, василіани мали займатися управлінням семінарією впродовж наступних п'яти років. Варто наголосити, що вони доклали значних зусиль до відновлення приміщення семінарії, яке під час війни зазнало значних пошкоджень [7, с. 471]. Зазначимо, що після закінчення вказаної угоди Т. Галушинський був обраний архимандритом Чину святого Василя Великого і консультантом Конгрегації Східних Церков [22, с. 24].

12 січня 1923 р. ректором Греко-католицької духовної семінарії став 34-річний Йосиф Сліпий, якому не тільки судилося впроваджувати значні зміни у семінарії, а й водночас докладати неабияких зусиль до становлення греко-католицького вищого навчального закладу богословського спрямування. Заслуговує на особливу увагу той факт, що він був до цього дуже добре підготовлений, зокрема мав ґрунтовну богословську освіту, оскільки свого часу навчався в Інсбруку, де отримав ступінь доктора богослов'я, а також вивчав догматику у Папському університеті «Григоріанум». Також він навчався в домініканському університеті «Анджелікум» [23, с. 7]. До свого ректорства у семінарії Й. Сліпий викладав у ній догматику та редагував науково-богословський часопис «Богословія» [5, с. 775].

Ставши ректором семінарії, Й. Сліпий мусів докласти значних зусиль, щоб налагодити адміністрування нею. Відомо, що колишній ректор передав йому доволі скромне майно, зокрема незначну суму грошей, побутовий інвентар та 119 пляшок богослужбового вина [11, с. 250]. Відтак новому керівнику семінарії у першу чергу потрібно було подбати про все необхідне для її належного функціонування. Йшлося, зокрема, навіть про закупівлю ложок та виделок для їдальні [7, с. 412]. Із зазначеного випливає, що його діяльність не обмежувалася організацією навчальної та виховної роботи в семінарії, а включала в себе значний обсяг справ, які стосувалися налагодження у ній належних господарсько-побутових умов.

Серед заходів із підготовки майбутніх кліриків Й. Сліпий особливе місце приділяв питанням, які стосувалися внутрішнього розпорядку навчального закладу, а також прийому вступників. Так, до семінарії зараховувалися абітурієнти тільки на підставі позитивних результатів їхньої співбесіди з ректором, оскільки вступних іспитів не було. Відтак сам ректор з'ясовував їхні знання грецької та латинської мов (це передбачало читання відповідного тексту та його переклад), а також перевіряв вокальні здібності претендентів на навчання у семінарії. Це він робив так майстерно, що процес відбувався приблизно за п'ять хвилин.

Ще одним важливим фактором належної підготовки майбутніх греко-католицьких кліриків, на якому акцентував увагу Й. Сліпий, були питання оптимальної організації їхнього навчання та виховання. Досвід вирішення цих питань у подальшому ним буде використаний під час створення та налагодження діяльності Греко-католицької богословської академії. В цьому йому допомагала адміністрація семінарії, яка ретельно наглядала за навчанням та дисципліною семінаристів. Так, в обов'язки духівника входив контроль за поведінкою

вихованців під час таїнств сповіді та причастя. За час ректорства Й. Сліпого духівником у семінарії був Стефан Рудь. Завданням префекта був нагляд за дотриманням порядку в навчальному закладі, зокрема дозвіл семінаристам на вихід за її межі на визначений час. Ці функції у навчальному закладі виконував Олександр Малиновський і Василь Василик [11, с. 250]. Кожен із представників адміністрації семінарії чергував у ній двічі на місяць. Виявлені автором публікації архівні документи засвідчують, що префекти, контролюючи дотримання порядку у навчальному закладі, особливу увагу приділяли ощадливості у використанні води та світла [17, с. 43-44]. Ретельний підбір кадрового складу семінарії сприяв налагодженню її повсякденної роботи та виробленню в студентів таких якостей як відповідальність за свої вчинки та безумовне дотримання правил її внутрішнього розпорядку.

Одним із значимих нововведень Й. Сліпого у життя семінарії стали його регулярні індивідуальні спілкування із семінаристами, під час яких зазвичай ішлося про їхнє повсякденне життя. Ці співбесіди допомагали ректору індивідуально підходити до кожного із них, сприймати кожного не просто як одного з багатьох учнів, а як неповторну особистість. Водночас це сприяло розкриттю й особистих зацікавлень молодих людей, адже таким чином серед здібних та наполегливих до наукової роботи семінаристів керівництво закладу виявляло потенціальних майбутніх викладачів Греко-католицької богословської академії.

Неабиякий вплив на внутрішнє життя Греко-католицької духовної семінарії, а в подальшому й академії, мала розробка та запровадження «Правил для греко-католицької духовної семінарії у Львові», які регулювали її діяльність з 1929 р. У них чітко окреслювалась мета діяльності семінарії, питання її внутрішнього розпорядку, правила включення семінаристів із навчального закладу тощо

Водночас ректор семінарії продовжував активну діяльність, спрямовану на видання українською богословської літератури [13, с. 94]. Це було пов'язано з тим, що на той час підручники з богослов'я та інших фахових дисциплін, які викладалися в цьому навчальному закладі, були здебільшого німецькою, латинською та польською мовами. Наполегливість керівництва семінарії у цьому напрямі сприяла координації діяльності українських богословів. Її результатом, зокрема, стало заснування 1922 р. у Львові Богословського наукового товариства та видання часопису «Богословія». На його сторінках пізніше друкувалися праці осіб із професорсько-викладацького складу та студентів Греко-католицької богословської академії. Формування книгозбірні Товариства українських студентів «Обнова» та обмін окремих

її книг на ті, які були у складі фондової збірки Дієцезального музею, що діяв у Познані, справляло позитивний вплив на навчальний процес у семінарії [18, арк. 14; 19, арк. 8].

Для поглибленого вивчення історії Української греко-католицької церкви в семінарії було організовано освітній гурток, який розпочав свою роботу 10 листопада 1925 р. Він складався з богословської, суспільної та культурно-освітньої секцій. Їх завданням, зокрема, була підготовка семінаристами дослідницьких завдань, які б допомагали написанню ними фахової випускної роботи [20, арк. 2]. 21 березня 1929 р., тобто після реорганізації духовної семінарії у Греко-католицьку богословську академію, розпочав свою роботу літературний гурток, який сприяв студентській самоосвіті та ознайомлював із літературними новинками [21, арк. 1].

Отже, урочисте відкриття 6 жовтня 1929 р. Греко-католицької богословської академії у Львові стало важливою віхою розвитку Української греко-католицької церкви. Її плідна діяльність в освітньо-виховній і богословській сферах багато в чому стала можливою завдяки тому, що посталла вона на основі набутків господарської, освітньої та богословської праці Греко-католицької духовної семінарії, яка діяла у Львові з 1783 р.

Використані джерела:

1. Бистрицька Е. Розвиток греко-католицької богословської освіти у міжвоєнний період / Е. Бистрицька // Збірник праць. – Т. 1. – Тернопіль, 2004. – С. 85-96.
2. Великий А. Українські духовні семінарії і Львівський університет (1907 р.) / А. Великий // Світло. – 2006. – січень. – С. 36-38.
3. Глистюк Я. Богословська освіта парафіяльного греко-католицького духовенства Галичини на зламі XVIII–XIX століть / Я. Глистюк // Галицька митрополія 1303-1807-2007: Статті і матеріали / Ред. кол.: З. Білик, В. Гаюк, Я. Дашкевич, М. Кашуба, Л. Моравська, М. Омельчук, І. Орлевич, І. Паславський, О. Сидор. – Львів : Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2008. – С. 31-33.
4. Глистюк Я. С. Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848-1914: інституційна та соціальна історія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Я. С. Глистюк. – Л., 2008. – 18 с.
5. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
6. Куницький Л. Др. Й. Боцян як ректор Духовної Семінарії / Л. Куницький // Богословія. – 1927. – Т. V. – Кн. 2-3. – С. 78-82.

7. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. / В. Ленцик. – Львів : Свічадо, 2010. – 608 с.

8. Ленцик В. Митрополит Андрей Шептицький (з нагоди 100-річчя уродин). / В. Ленцик. – Рим, 1965. – 72 с.

9. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. / С. Мудрий. – Жовква : Місіонер, 2010. – 543 с.

10. Музичка І. Український католицький університет у своїх історичних початках / І. Музичка // Ідентичність і місія Українського католицького Університету. Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25-26 червня 2002 р. – Львів : Вид-во УКУ, 2003. – С. 134-148.

11. Пристай М. Львівська Греко-Католицька Духовна Семінарія 1783-1945: монографія / гол. ред. Богдан Прах. / М. Пристай. – Л., Рудно, 2003. – 452 с.

12. Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944 // Зібрав П. Сениця. – Торонто, 1973. – 719 с.

13. Ходак І.В. Просвітницька та суспільно-політична діяльність ієрархів Греко-католицької церкви Сх. Галичини у першій половині ХХ ст.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / І.В.Ходак. – Одеса, 2014. – 248 с.

14. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 24. Листування митрополита Шептицького Андрея і ректора Сліпого Йосифа з папою Пієм ІІ, Східною конгрегацією в Римі і папським нунцієм у Варшаві про історію, статuti та діяльність Львівської богословської академії. – арк. 6

15. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 24. – арк. 39

16. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 25. Лист ректора Йосифа Сліпого до єпископського з'їзду в м. Львові про клопотання перед папою в справі надання академії права присвоювати ступінь доктора теології. – арк. 1.

17. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 101. Збірник правил для семінаристів. – С. 51.

18. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 114. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність «Богословського наукового товариства». – арк. 14.

19. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 114. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність «Богословського наукового товариства». – арк. 8.

20. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 115. Звіт про діяльність «Освітнього кружка богословів у Львові» за 1925 р. – арк. 2.

21. ЦДІАУ, м. Львів. Фонд 451, Опис 1, Справа 118. Звіт про діяльність семінарського літературного гуртка за 1930 р. – арк. 1.

22. Шевчук Т. Історія Львівської Духовної Семінарії Святого Духа / Т. Шевчук // Пізнай правду. – 2008. – № 4 (87). – листопад-грудень. – С. 23-25.

23. Шевчук Т., Остафійв Т. Львівська духовна семінарія св. Духа / Т. Шевчук, Т. Остафійв // Мета. – 2009. – жовтень. – № 8 (57). – С. 7.